

דמוגרפיה

חיים סעדון

לפי אומדנים שונים גדלה האוכלוסייה היהודית בעיראק במאות התשע-עשרה והעשרים. נוסעים שהגיעו לעיראק דיווחו כי בראשית המאה התשע-עשרה חיו בה ככל הנראה לא יותר משתי רבבות יהודים, ואולם לקראת סוף המאה נאמד מספרם ב־40,000 עד 50,000 נפש. ערב ההגירה הגדולה של היהודים מעיראק בשנים 1950-1951 מנתה האוכלוסייה היהודית למעלה מ־135,000 נפש.

הגידול הדמוגרפי המרשים הזה מוסבר בשינויים שהביאה עמה המודרניזציה: תהליך העיור, השיפור בתנאי התברואה, התפתחות הרפואה הציבורית, השיפור באמצעי התחבורה, וריבוי האפשרויות הכלכליות החדשות.

במקביל היו תופעות ואירועים שפגעו בגידול הדמוגרפי. הגורם הראשון היה המגפות. גורם נוסף היה ההגירה היהודית להודו ולארץ ישראל. מסוף המאה השמונה-עשרה היגרו יהודים מעיראק להודו, בעיקר למטרות מסחר, ובמאה התשע-עשרה התגוררו בה כמה מאות יוצאי עיראק. בשנות החמישים של המאה העשרים נמנו בה יותר מ־5,000 יהודים, שהיוו כרבע מכלל הקיבוצים היהודיים בהודו. בהודו התיישבו בני משפחות מיוחסות ועשירות; הידועה שבהן היא משפחת ששון. בצד ההגירה הזאת התקיימה הגירה דלילה לארץ ישראל, שנבעה בעיקר מסיבות דתיות.

עד לתחילת המאה העשרים התגוררו יהודי עיראק בשכונות נפרדות, כפי שנהגו גם כל הקבוצות האתניות והדתיות האחרות בעיראק. אלמחלה הייתה שכונה הומוגנית מבחינה אתנית, שבתוכה התנהלו באין מפריע החיים התרבותיים והחברתיים של הקהילה. השכונה היהודית התרכזה, מטבע הדברים, מסביב לבית הכנסת.

ההתפתחויות המואצות שפקדו את עיראק החל מאמצע המאה התשע-עשרה הביאו בהדרגה לכרסום במרכזיותה של השכונה בחיי הקהילה, וכך החלו היהודים לצאת מן השכונות היהודיות כבר בתחילת המאה העשרים. יציאת היהודים מן השכונות היהודיות הוצאה אחרי מלחמת העולם הראשונה, ויהודים רבים בבגדאד ובערים אחרות החלו להקים שכונות חדשות או עברו להתגורר בשכונות נוצריות ומוסלמיות.

הנתונים על מספר היהודים עד שנת 1947, השנה שבה התקיים מפקד האוכלוסין הראשון בעיראק, מתבססים על הערכות בלבד,

סמטה ברובע היהודי (אלמחלה) של בגדאד, המחצית הראשונה של המאה העשרים

הרב שלמה בכור חוצין מתאר את המגפה בבגדאד, 1876

הנה חכמים הגידו, כי מי שיש לו צער צריך להודיע צערו לרבים והמה יבקשו עליו רחמים. אי לזאת גם אנכי לא אמנע מלהודיע צערנו בשער בת רבים, כי בעוונותינו הרבים בימים האלה התאנף הי על ארץ בבל וישפוך כאש חמתו, לפנינו ילך דבר ויצא רשף לרגליו, אשר רבים נלכדו ברשתו. ויצא מבת בבל כל הדרה אשר כמעט רוב גביריה ונכבדיה ורבניה פנו לה עורף ויצאו בגולה, נדדו הלכו ושמו אל המדבר פניהם להמלט מן התבערה. וגם אנכי יצאתי בגולה לגור בארץ נוד ולשכון באהלי קדר, נע ונד בארץ גולה ומטולטל מדחי אל דחי, הייתי ביום אכלני חורב וקרח בלילה ותדד שנתי מעיני מעקיצות פרעושים ושאר רמשים והעיר בבגדאד נבוכה. שבת עובר אורח שבתה מדהבה, אשר כמעט שבת המסחר מן הארץ וכלתה הפרוטה מן הכיס, ומי שיש לו משאת כסף על אחרים לא יוכל למלט מהם מאומה. ואסיים בכי טוב שבשבוע זה אמר ה' אל המשחית: הרף ירך החזקה, ומדי יום יום מתמעטים והולכים המתים במגפה, ורבים שבו מן הגולה, ואנכי העבד עמהם, ויודו להי חסדו על כל תגמולהי עלי. ואני תפלה לאל נורא עלילה לסלק חרון אפו מכל וכל, ולא ישמע עוד שוד ושבר בגבולנו ונסו יגון ואנחה, אכי"ר [אמן כן יהי רצון].

הצפירה, שנה ג, גל 26, כ' בתמוז תרל"ו.

שלמה בכור חוצין (1843-1891)

תלמיד חכם, משכיל ופעיל ציבור בקהילת בגדאד. הרב חוצין נולד בבגדאד, והתחנך בבית המדרש "בית זלכה" אצל הרב עבדאללה סומך. הרב חוצין היה מורה לתלמוד בבית ספר של כ"ח ועסק במסחר בספרים עתיקים. בשנת 1888 הקים בית דפוס שפעל עד שנת 1913. שנים רבות כתב בקביעות בכתבי עת, ופרסם עשרות מאמרים על ספרות ישראל ועל תולדות יהודי עיראק.

כפי שמסביר החוקר חיים כהן:

לפי ההערכה הראשונה היו בעיראק בשנת 1904 61,435 יהודים, ולפי השנייה, מתקופת הכיבוש הבריטי, היו אז 86,488 יהודים בתוך 2,694,282 תושבים, או 3.2% שנים אחדות לאחר מכן, ב-1932, נערך אומדן חדש של תושבי המדינה שהסתכם ב-2,857,077 מהם 72,783 יהודים, או 2.5%. במפקד התושבים שנערך ב-1947 נמצא שאז חי במדינה כ-4.8 מיליון תושבים, מהם 118,000 יהודים, או 2.5%. לעומת נתונים אלה יש לזכור שבשנים 1948-1951 עלו לישראל כ-123,500 יהודים ילידי עיראק, ובאותן שנים היגרו כמה אלפים לארצות אחרות, כמו איראן, אנגליה וארצות-הברית. בסוף 1951 נותרו בעיראק עוד כ-6,000 יהודים. מכאן אפשר להסיק, שאילולא הגירה זו יכול היה מספר היהודים בעיראק להגיע בסוף 1951 לכ-135,000. לפיכך יש להניח כי מספרם ב-1947 היה כ-125,000 נפש, ולא 118,000. גם ההערכה הרשמית לשנת 1932 אינה נכונה, אפשר משום שבאותה תקופה היו שלטונות עיראק מעוניינים להמעיט את חלקם של המיעוטים במדינה שעמדה על סף עצמאותה. ההערכה לשנת 1919, לעומת זאת, נראית סבירה - כ-86,000 יהודים. הערכות לתקופת מוקדמות יותר אין לעשות, לא רק משום שאין אנו יודעים מה היה שיעור הריבוי הטבעי, אלא, ובעיקר, משום שאין אנו יודעים מה היו ממדי היציאה של יהודי עיראק להודו, למזרח הרחוק ולאירופה, יציאה שהחלה משנות השלושים של המאה התשע-עשרה.

ח"י כהן, היהודים בארצות המזרח התיכון בימינו, ירושלים 1972, עמ' 73-74.

לפי הערכה בריטית משנת 1919 מנו היהודים 87,488 נפש. הטבלה הבאה מבוססת על האומדן הבריטי של היקף האוכלוסייה היהודית בערים המרכזיות של עיראק, יחסית לקבוצות הדתיות האחרות:

מחוז	סונים	שיעים	יהודים	נוצרים	אחרים	סך הכול
בגדאד	130,000	54,000	50,000	15,000	1,000	250,000
דיאלה	54,955	46,097	1,689	397	900	104,036
סמארה	66,455	14,215	300	-	-	80,970
כות	8,578	98,721	381	127	-	107,798
דיואניה	1,000	192,300	6,000	5,000	200	204,500
שאמיה	445	189,000	530	20	5	190,000
ח'לה	15,983	155,897	1,065	27	8	173,000
ד'לים	247,000	200	2,600	200	-	250,000
בצרה	24,408	130,494	6,928	2,221	1,549	165,600
עמארה	7,000	284,700	3,000	300	5,000	300,000
מונת'פ'ד	11,150	306,220	160	30	2,440	320,000
מוצ'ל	244,713	17,180	7,635	50,670	30,180	350,378
א'ר'ביל	96,100	-	4,800	4,100	1,000	106,000
כ'רפ'וד	85,000	5,000	1,400	600	-	92,000
ס'לימ'ניה	153,900	-	1,000	100	-	155,000
סך הכול	1,146,685	1,494,015	87,488	78,792	42,302	2,849,283

א' בן-יעקב, יהודי בבל - מסוף תקופת הגאונים עד ימינו, ירושלים 1965, עמ' רכח. שמות היישובים הותאמו לתעתיק המקובל בספר זה.

משפחת טוויג לדורותיה, בגדאד, 1916

בהתאם לאומדן זה היו ריכוזי האוכלוסייה היהודית הגדולים ביותר בערים בגדאד, בצרה ומוצ'ל. השוואת האומדן הבריטי לנתונים מאוחרים יותר, כולל המפקד של שנת 1947, מלמדת על אי דיוקים משמעותיים באומדנים של כמה מהערים. כך, למשל, בדיואניה נמנו רק כמה מאות יהודים בשנת 1947, ולאור זה נראה הנתון המופיע באומדן הבריטי, 6,000, מוגזם. אחת הסיבות להטיה המספרית נובעת מהפער בין מספר היהודים בעיר מסוימת לבין מספרם במחוז בעל אותו שם, מפני שמרבית שמות הערים הגדולות הם גם שמות של מחוזות. ריכוז היהודים הגדול היה בבגדאד הבירה. החוקר חיים כהן מסביר מדוע:

הישוב היהודי הגדול ביותר בעיראק היה במאת השנים האחרונות בעיר בגדאד. הנוסע בנימין העריך את מספרם ב־1848 כ־3,000 משפחות, ובסוף המאה האומדן של מספרם היה 30,000 עד 40,000 נפש; בשנת 1919 – 50,300 ובמפקד 1947 – 77,542. אף על פי שמספרים אלה הם רק אומדן, אין ספק שמספר יהודי בגדאד התרבה, וזאת לא רק הודות לריבוי טבעי הגדל עם השיפור שחל בתנאים הסניטאריים והרפואיים, אלא גם משום שבמחצית השנייה של המאה התשע־עשרה היגרו לכאן מאיראן ומאיזור כורדיסטאן, ולאחר מלחמת העולם הראשונה – גם מדרום עיראק.

ח"י כהן, **היהודים בארצות המזרח התיכון בימינו**, ירושלים 1972, עמ' 74–75.

לסיבות שמנה ח"י כהן ניתן להוסיף גם את העובדה שבגדאד הייתה המרכז השלטוני והמינהלי החשוב ביותר, מימי המנדט הבריטי, ולאחר מכן בתקופת עיראק העצמאית. על הקהילות בדרום עיראק כותב חיים כהן:

בעקבות התפתחות נמל בצרה והגברת הביטחון בדרום עיראק על-ידי המושל העות'מאני מדח'ת פאשא, שמשל בשנים 1869–1872, החלה הגירה ממרכז עיראק לדרומה, שכללה גם יהודים. אחדים מהם התיישבו בבצרה ואחדים ביישובים שבהם לא היו יהודים עד אז, כגון: עמארה, קלעת צאלח, עלי אל־ג'רבי ומוסייב (שבמחוז חילה). גם הישוב היהודי הקטן שהיה בעיר חילה גדל. ואם באמצע המאה התשע־עשרה היו רק שתי קהילות יהודיות קטנות בכל דרום עיראק, בבצרה ובחילה – הרי עד סוף המאה גדל מספר הקהילות בחבל ארץ זה ונוספו קהילות חדשות. לאחר מלחמת העולם הראשונה לא רק שחדלה הגירה לערי דרום עיראק (מלבד בצרה), אלא שהחלה גם יציאה מהן, ובכל המחוזות הדרומיים – עמארה, חילה, מונתפך ודיואניה – היו לפי מפקד 1947 5,473 יהודים, לעומת 10,755 יהודים לפי ההערכה הרשמית משנת 1919. הסיבה העיקרית להגירה מאזור זה הייתה כלכלית וגרמה גם להגירה של לא־יהודים מדרום עיראק לבגדאד. בסך הכול, בחמשת המחוזות הדרומיים של עיראק נמצאו באמצע המאה התשע־עשרה כ־500 יהודים, וב־1919 – כ־17,700 וב־1947 – כ־16,000 יהודים; כיום, לאחר העלייה ההמונית לישראל, נותרו שם רק כמה עשרות.

ח"י כהן, **היהודים בארצות המזרח התיכון בימינו**, ירושלים 1972, עמ' 74.

במוצל הייתה הקהילה היהודית הגדולה ביותר של צפון עיראק. לפי הערכתו של בנימין השני חיו בעיר בשנת 1848 450 משפחות. על פי האומדן הבריטי משנת 1919 חיו בה 7,635 יהודים, ואילו במפקד של 1947 נמנו 10,345. מעמדה של מוצל נפגע לאחר פתיחת תעלת סואץ והיא ירדה מגדולתה כעיר מרכזית בדרך המסחר להודו; כתוצאה מכך היגרו יהודים מעיר זו לבגדאד ולאירופה, אך היא המשיכה להיות אבן שואבת ליהודים שהיגרו אליה מכפרי הסביבה.

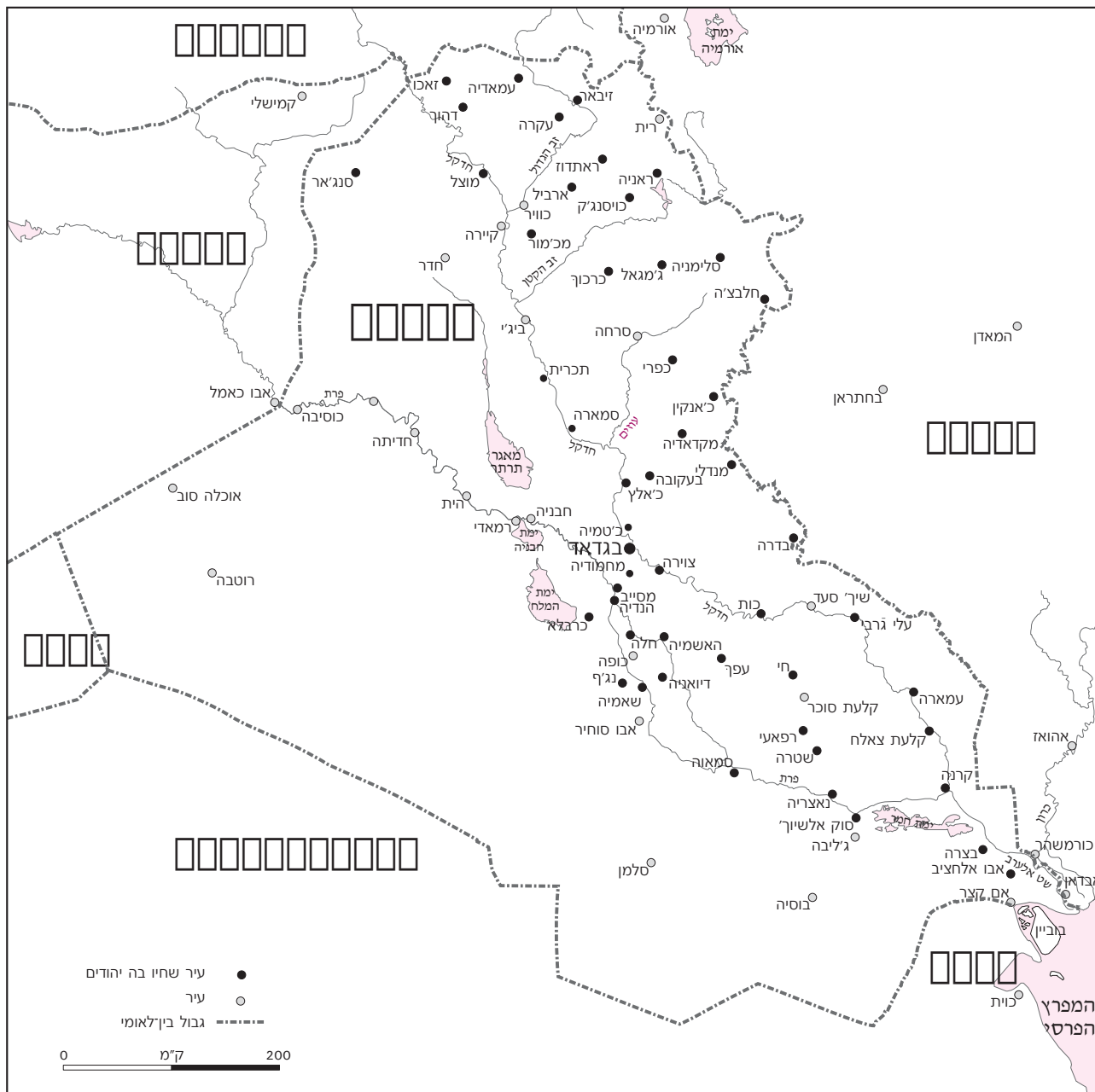
נמל בצרה, המחצית הראשונה של המאה העשרים

מבט אל מוצל, המחצית הראשונה של המאה העשרים
משמאל לגשר – חורבות העיר העתיקה נינוה, בירת אשור הקדומה ואחת הערים החשובות במזרח הקדום.

יישובים שבהם התגוררו יהודים

במפקד של שנת 1947 נמנו 118,000 יהודים בעיראק לפי החלוקה העירונית הזו:

יהודי עיראק במפקד הרשמי משנת 1947 פירוט נפות ומחוזות

סך הכול	מספר התושבים		הנפה	המחוז	מספר סידורי
	נקבה	זכר			
77,416	37,704	39,712	בגדאד	בגדאד	1
65	36	26	כט'מיה		
8	3	5	מחמודיה		
28	8	20	סמארה		
25	8	17	תכרית		
77,542	37,759	39,783	סך הכול		
1,415	701	714	חלה	חלה	2
193	93	100	מסייב		
249	115	134	הנדיה		
8	-	8	האשמיה		
1,865	493	749	סך הכול		
670	329	341	רמאדי	דלים	3
446	205	241	פלוג'ה		
326	159	167	עאנה		
1,442	693	749	סך הכול		
9	-	9	כרבלא	כרבלא	4
30	15	15	נג'ף		
39	15	24	סך הכול		
183	77	106	כות	פנות	5
143	68	75	חי		
4	-	4	בדרה		
19	10	9	צוירה		
349	155	194	סך הכול		
762	392	370	בעקובה	דיאלה	6
1,394	689	705	כ'אנקין		
292	145	147	מקדאדיה		
267	144	123	מנדלי		
136	65	71	כ'אלץ		
2,851	1,435	1,416	סך הכול		
5,688	2,941	2,747	מוצל	מוצל	7
1,394	660	734	זאכו		
1,014	607	407	עקרה		
303	150	153	עמאדיה		
1,244	106	634	דהוך		
14	5	9	תלעפר		
525	250	275	סנג'אר		
10,345	5,304	5,041	סך הכול		

סך הכול	מספר התושבים		הנפה	המחוז	מספר סידורי
	נקבה	זכר			
1,517	776	741	סלימניה	סלימניה	8
639	332	307	חלבצ'ה		
115	58	57	בשלד		
2,271	1,166	1,105	סך הכול		
1,601	808	793	ארביל	ארביל	9
488	257	231	ראתדוז		
359	189	170	מכ'מור		
831	88	95	ראניה		
440	251	189	כויסנג'ק		
38	23	15	זיבאר		
3,109	1,616	1,493	סך הכול		
3,029	1,511	1,518	כרכוך	כרכוך	10
2	–	2	ג'מגאל		
585	272	313	דאקוק		
426	211	215	כפרי		
4,042	1,994	2,048	סך הכול		
10,419	5,225	5,194	בצרה	בצרה	11
86	1	85	אבו אל חציב		
32	–	32	קרנה		
10,557	5,226	5,311	סך הכול		
561	272	289	נאצריה	מונתפך	12
14	4	10	רפאעי		
66	32	34	שטרה		
11	3	8	סוק אלשיוד'		
652	311	341	סך הכול		
1,763	854	909	עמארה	עמארה	13
350	170	180	קלעת צאלח		
18	6	12	עלי גרבי		
2,131	1,030	1,101	סך הכול		
514	270	244	דיואניה	דיואניה	14
152	74	78	שאמיה		
142	71	71	סמאווה		
17	8	9	עפך		
825	423	402	סך הכול		

העיירה עמאדיה, דרום עיראק, המחצית הראשונה של המאה העשרים

בטבלה שלהלן הובאו נתוני ההגירה מהמחוזות שבעיראק כפי שהוצגו בספרו של א' בן-יעקב (יהודי בבל – מסוף תקופת הגאונים עד ימינו, ירושלים 1965, עמ' רסד) בהשוואה לנתוני מפקד האוכלוסין.

מחוז	מס' היהודים לפי מפקד 1947	מס' היהודים שוויתרו על אזרחותם עד 30.7.51
בגדאד	77,542	68,923
בצרה	10,537	7,474
מוצל	10,345	9,619
ארביל	3,109	5,385
סלימניה	2,271	2,403
כרכוך	4,042	4,051
דיאלה	2,851	2,367
מונתפך	652	740
דיואניה	825	752
עמארה	2,131	2,030
כות	349	202
חלה	1,865	1,982
דלים	1,442	1,663
כרבלא	39	12
סך הכול	118,000	107,603

התגברות הלאומיות בעיראק, הקשר בין עיראק לבין התנועה הלאומית הפלשתינית, הקמת מדינת ישראל ויחסה של ממשלת עיראק אל היהודים לאחר הפרהוד ביוני 1941, היו בין הגורמים העיקריים להגירה הגדולה של היהודים ממדינה זו בראשית שנות החמישים של המאה העשרים. בפרק זמן קצר מאוד היגרו למעלה מ-130,000 יהודים מעיראק, מרביתם לישראל. בכך בא הקץ לקיומה של הקהילה היהודית.

